

กลวิธีการรำ บทบาทพระเอกละครรำของอาจารย์เวณิกา บุนนาค ศิลปินแห่งชาติ

สาขาศิลปะการแสดง พุทธศักราช 2558

Dance Tactics the Heroic role in Dance Drama of Venika Bunnag National Artist

in Performing Arts 2015.

ณัฐธิดา ชื่นสว่าง¹ และอุรารมย์ จันทมาลา²

Nattiya Chuensawang¹ and Ourarom Chantamala²

¹นิสิต ปริญญาโทหลักสูตรศิลปกรรมศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาศิลปะการแสดง มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

²อาจารย์ ประจำหลักสูตรศิลปกรรมศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาศิลปะการแสดง มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

¹Master Student of Fine and Applied Arts Program in Performing Arts Mahasarakham University

²Lecturer from the Fine and Applied Arts Program in Performing Arts Mahasarakham University

Corresponding Author Email: Nattiyachuen2537@gmail.com

Received: 13 October 2021

Revised: 10 November 2021

Accepted: 14 November 2021

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้ มีวัตถุประสงค์ 1. เพื่อศึกษาประวัติและผลงานด้านการแสดง ละครนอก ละครใน และละครพันทาง ของอาจารย์เวณิกา บุนนาค ศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดง พุทธศักราช 2558 และ 2. เพื่อศึกษากลวิธีการรำ บทบาทพระเอกละครรำของอาจารย์เวณิกา บุนนาค ศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดง พุทธศักราช 2558 เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ มีเครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย ได้แก่ แบบสำรวจ แบบสังเกต แบบสัมภาษณ์ และนำเสนอผลการวิจัยด้วยวิธีการพรรณนาวิเคราะห์ โดยมีกลุ่มตัวอย่าง ประกอบด้วย กลุ่มผู้รู้จำนวน 3 คน กลุ่มผู้ปฏิบัติงานจำนวน 5 คน กลุ่มบุคคลทั่วไปจำนวน 10 คน รวมทั้งสิ้น 18 คน ที่มาจากการเลือกแบบเจาะจง แล้วนำข้อมูลที่รวบรวมได้จากเอกสารและข้อมูลภาคสนามจากเครื่องมือการวิจัยมาวิเคราะห์ ด้วยวิธีการพรรณนาวิเคราะห์ ผลการวิจัยพบว่า 1) อาจารย์เวณิกา บุนนาค ได้เข้าฝึกหัดนาฏศิลป์ไทยตั้งแต่วัยเยาว์โดยได้รับการถ่ายทอดจากบรมครูผู้มีความเชี่ยวชาญทางด้านนาฏศิลป์หลายท่าน อาทิ ท่านผู้หญิงแพ้ว สนิทวงศ์เสนี คุณครูลมูล ยมะคุปต์ คุณครูเฉลย สุขะวนิช คุณครูมัลลิกา คงประภัสร์ คุณครูจำเรียง พุฒประดับ เป็นต้น ด้วยความสามารถของครูผู้ถ่ายทอดท่ารำ ผนวก กับพรสวรรค์และความเพียรในการฝึกฝน จนสามารถเข้าถึงตัวละครได้อย่างลึกซึ้งทำให้อาจารย์เวณิกา บุนนาค ได้รับมอบหมายให้ออกแสดงเป็นตัวเอกละครนอก ละครใน และละครพันทางต่อหน้าสาธารณชนอย่างต่อเนื่องมาตั้งแต่วัยเยาว์จนเกิดทักษะ ความรู้ ความเชี่ยวชาญ และ 2) กระบวนการเรียนรู้ที่เกิดจากการสั่งสมประสบการณ์จนจัดเจน ประกอบกับการหมั่นฝึกฝนตนเองอย่างต่อเนื่อง เกิดเป็นทักษะในการปฏิบัติกระบวนการรำที่จัดเป็นความสามารถเฉพาะบุคคลในการเคลื่อนไหวร่างกายในท่วงท่าต่าง ๆ รวมถึงการถ่ายทอดอารมณ์ความรู้สึกที่ทำให้เกิดความมีชีวิตจริง ดังตาม ตามแบบแผนของการแสดงละครนอก ละครใน และละครพันทาง ซึ่งสามารถสังเคราะห์ด้วยวิธีการใช้ร่างกายส่วนต่าง ๆ ตั้งแต่ศีรษะจรดเท้าที่มีความสัมพันธ์กันอย่างแนบเนียน สามารถนำไปพัฒนากระบวนการถ่ายทอดองค์ความรู้ด้านศิลปะการแสดงนาฏศิลป์ของไทยให้เกิดความงดงามยิ่งขึ้น

คำสำคัญ: กลวิธีการรำ, บทบาท, พระเอก, ละครรำ

Abstract

This research consists purposes were 1. To study the history and performances of Play Performed by all male, Play Performed by all female, mixed drama of Ajarn Wenika Bunnag, the national artist. Performing Arts, B.E. 2558 and 2. To study dance techniques The role of the hero of the dance drama of Ajarn Wenika Bunnag,

who is a national artist. The performing arts field, B.E. 2558 is a qualitative research with research tools such as a survey, an observation form, an interview form and a descriptive-analytical method of presenting research results with a sample group consisting of A group of 3 knowledge workers, a group of 5 practitioners, a general group of 10 people, a total of 18 people. The data collected from documents and field data from the sample group were then presented by descriptive analysis methods. The results showed that 1) Ajarn Wenika Bunnag has been practicing Thai dance since he was young, having been transferred by many great teachers who have expertise in the field of dance, such as Thanpuying Phaew Sanitwongsenee, Kru Lamul Yamakup, Teacher Chalaya Sukhavanich, Teacher Mallee Kongpraphat, Teacher Chamriang, Phutpradap, etc. combined with talent and persistence in training until he can reach the characters in depth, causing Ajarn Wenika Bunnag to be assigned to act as a protagonist in foreign dramas, inner dramas, and dramas in front of the public continuously since childhood until his skills, knowledge, expertise and 2) the process knowledge arising from the accumulation of experience until it is clear coupled with continuous self-training It is a skill in the practice of the dance process that is classified as the individual's ability to move the body in various postures, including conveying the emotions that create the beauty and beauty according to the conventions of outside theatrical performances, inner dramas, and musical dramas. which can be synthesized by means of the various body parts from head to toe that are closely related can be used to develop the process of transferring knowledge of the performing arts of Thai dance to make it more beautiful.

Keywords: Dance Tactics, Role, Hero, Dance Drama.

บทนำ

นาฏศิลป์ไทยในฐานะที่เป็นมรดกทางวัฒนธรรมของชาติ พัฒนาสู่การฝึกหัดการถ่ายทอดจากรุ่นสู่รุ่น รูปแบบการเรียนการสอนการฝึกหัดนาฏศิลป์แบบละครหลวงวังสวนกุหลาบ กลายเป็นรากฐานมาสู่ระเบียบวิธีการสอนและหลักสูตรของโรงเรียนนาฏศิลป์มาจนถึงปัจจุบันนี้ (สุรพล วิรุฬห์รักษ์, 2553, น.11) โดยครูลมุล ยมะคุปต์ และครูเฉลย ศุขะวณิช ได้พัฒนาการจัดการศึกษา เป็นวิทยาลัยนาฏศิลป์และสถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์ คุณครูทั้งสองท่านเป็นผู้เชี่ยวชาญทางด้านนาฏศิลป์ไทยที่มีความรู้ความสามารถด้านกระบวนการรำทั้งในแบบ ละครนอก ละครใน ละครพันทาง และละครตีกตาบรรพ์ ที่ได้ถ่ายทอดฝึกฝนลีลากระบวนการรำตลอดจนเทคนิคพิเศษไว้ให้ศิษย์หลายรุ่น

ศิษย์ที่ได้รับการถ่ายทอดส่วนหนึ่งเป็นครูนาฏศิลป์ตามสถาบันการศึกษาต่าง ๆ เป็นศิลปิน นักแสดงอิสระ ศิษย์ที่ได้รับมรดกทางภูมิปัญญาที่มีคุณค่า ของอาจารย์ลมุล ยมะคุปต์ และอาจารย์เฉลย ศุขะวณิช มีหลายท่านด้วยกัน อาทิ อาจารย์เวณิกา บุณนาค อาจารย์นฤมัย ไตรทองอยู่ อาจารย์ประพิศพรรณ ศรีเพ็ญ เป็นต้น หลังจากอาจารย์ผู้เชี่ยวชาญทั้งสองท่านเสียชีวิตลง ศิษย์เหล่านี้ก็ยังสืบทอดจารีตแบบแผนของกระบวนการรำแบบละครหลวงไว้จนถึงปัจจุบัน แบบแผนกระบวนการรำ อันประณีตงดงามที่ถ่ายทอดมาถึงปัจจุบัน เป็นมรดกทางภูมิปัญญาที่มีคุณค่าอย่างยิ่ง เป็นทุนทางวัฒนธรรมที่ทำให้ประเทศชาติมีความมั่นคง และสามารถพัฒนาไปสู่ความยั่งยืนได้อย่างหลากหลายไม่ว่าจะเป็นการศึกษา ศาสนา หรือสังคมวัฒนธรรม ศาสตร์ทางด้านนาฏศิลป์มีความละเอียดลึกซึ้งที่ไม่สามารถเรียนรู้ได้เหมือนกันหมด ขึ้นอยู่กับพรสวรรค์และโอกาสที่ครูจะมอบให้ศิษย์แต่ละคน (สุนนมาลย์ นิ่มเนติพันธ์, 2532, น.5)

อาจารย์เวณิกา บุญนาค ศิลปินผู้งามพร้อมด้านศิลปะการแสดงของไทย มีรูปหน้า และทรงร่างงามสมสัดส่วนของละครตัวพระ เป็นผู้มั่งคั่งพรสวรรค์ทางการแสดงละคร ทั้งละครนอก ละครใน และละครพันทาง ศึกษาและฝึกฝนวิชานาฏศิลป์จาก บรมครูผู้เชี่ยวชาญของวิทยาลัยนาฏศิลป์หลายท่าน อาทิ ท่านผู้หญิงผ่อง สนิทวงศ์เสนี ครูลมุล ยมะคุปต์ ครูเฉลย ศุขะวณิช ครูมัลลิส คงประภัสร์ ครูจำเรียง พุฒประดับ เป็นต้น จนมีความสามารถในการแสดง และได้รับมอบหมายให้แสดงต่อหน้าสาธารณชนอย่างต่อเนื่อง จึงช่วยให้เกิดการสั่งสมประสบการณ์ทางด้านนาฏศิลป์ไทยมาตั้งแต่เยาว์วัยอย่างเป็นระบบ เกิดทักษะความรู้ ความเชี่ยวชาญ จนสามารถพัฒนากลวิธีการรำในแบบเฉพาะของตนเอง เป็นผู้มีความสามารถอย่างสูงยิ่งในด้านการแสดงนาฏศิลป์ไทย ครอบคลุมทั้งด้านปฏิบัติด้านทฤษฎี และการถ่ายทอดศิลปะวิทยาการให้แก่ศิษย์ ความโดดเด่นปรากฏจากการแสดงในบทบาท ตัวละครสำคัญ ๆ จำนวนมาก ตั้งแต่อายุ 12 ปี เช่น พระราม พระลักษมณ์ พระสังข์ อิเหนา ปันหยี ย่าหรีน พระลอ พระสุธน พระอภัยมณี ฯลฯ

กลวิธีการแสดงบทบาทพระเอกละครรำ ซึ่งเป็นเทคนิคพิเศษที่อันเกิดจากกระบวนการที่ได้รับการถ่ายทอดอย่างเป็นระบบ และถูกต้องตามแบบแผน ประกอบกับการหมั่นฝึกฝนตนเองอย่างต่อเนื่อง และการสั่งสมประสบการณ์การแสดงจนชัดเจนส่งผลให้เกิดทักษะในการปฏิบัติกระบวนการรำจนสามารถพัฒนากลวิธีการรำในแบบเฉพาะของตนเอง จัดเป็นความสามารถเฉพาะบุคคลในการเคลื่อนไหวร่างกายในการปฏิบัติทำให้เกิดความวิจิตร งดงาม ในท่วงทีลีลาต่าง ๆ ตามแบบแผนของการแสดงละครแต่ละประเภท ทั้งละครนอก เป็นการแสดงกระบวนการรำที่มีความงามมาจากการรำตามบท หรือการเคลื่อนไหวร่างกายไปตามบทอย่างเป็นธรรมชาติ ละครในอันมีกระบวนการรำที่มีความละเอียดนุ่มนวล และความพิถีพิถันในกระบวนการรำ ละครพันทาง มีการสวมบทบาทโดยการใช้นาฏยลักษณ์ที่เป็นแบบเฉพาะของเชื้อชาติ ทำให้เห็นความงามและความแตกต่างของกระบวนการรำในลักษณะของเชื้อชาติต่าง ๆ

ดังนั้น จากความสำคัญที่กล่าวมาข้างต้น การศึกษากลวิธีการรำบทบาทพระเอกละครรำของอาจารย์เวณิกา บุญนาค ทำให้ได้รับองค์ความรู้ของครุนาฏศิลป์ที่ได้รับการถ่ายทอดมรดกทางปัญญาที่มีคุณค่า เพื่อนำมาพัฒนาศิลปะการแสดงละครไทย ยังเป็นการสร้างทุนทางวัฒนธรรมเพื่อส่งเสริมการพัฒนากลวิธีการถ่ายทอดองค์ความรู้ด้านศิลปะการแสดงนาฏศิลป์ของไทยต่อไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาประวัติและผลงานด้านการแสดง ละครนอก ละครใน และละครพันทางของอาจารย์เวณิกา บุญนาค ศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดง พุทธศักราช 2558
2. เพื่อศึกษากลวิธีการรำบทบาทพระเอกละครนอก ละครใน และละครพันทาง ของอาจารย์เวณิกา บุญนาค ศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดง พุทธศักราช 2558

วิธีการดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยมีวิธีการวิจัย ดังนี้

1. กลุ่มเป้าหมายในการวิจัย ได้แก่ 1) กลุ่มผู้เชี่ยวชาญทางด้านนาฏศิลป์ไทย และกลุ่มศิษย์ที่ได้รับการถ่ายทอดบทบาทพระเอกละครรำ จากอาจารย์เวณิกา บุญนาค ศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดง พุทธศักราช 2558 จำนวน 3 คน สังกัดสถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์ 2) กลุ่มอาจารย์ผู้สอนนาฏศิลป์ในสถาบันการศึกษาต่าง ๆ ที่ได้รับการ ถ่ายทอดบทบาทพระเอกละครรำจากอาจารย์เวณิกา บุญนาค ศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดง พุทธศักราช 2558 จำนวน 5 คน และ 3) นักเรียนนักศึกษาประชาชนทั่วไป จำนวน 10 คน ทั้งหมดมาจากการเลือกแบบเจาะจง

2. เครื่องมือในการวิจัย ได้แก่ แบบสำรวจ (Basic Survey และแบบสัมภาษณ์ (Interviews) แบ่งออกเป็น 2 ลักษณะ ได้แก่

1) แบบสัมภาษณ์ที่มีโครงสร้างเพื่อใช้สัมภาษณ์กลุ่มผู้รู้ ประกอบด้วย 3 ชุด แต่ละชุด มี 2 ประกอบด้วย ตอนที่ 1 ข้อมูลเกี่ยวกับผู้ให้สัมภาษณ์ ตอนที่ 2 ข้อมูลเกี่ยวกับองค์ความรู้การรำแบบละครหลวงฉบับวังสวนกุหลาบ ขั้นตอนการถ่ายทอดกลวิธีลักษณะเฉพาะของการรำแบบละครหลวงฉบับวังสวนกุหลาบ และวิธีการถ่ายทอดท่ารำของครู และแนวทางการพัฒนา และ 2) แบบสัมภาษณ์แบบไม่มีโครงสร้าง สัมภาษณ์แบบปลายเปิดไม่จำกัด คำตอบเพื่อจับประเด็นนำมามีความหมายโดยใช้ทฤษฎี และการสัมภาษณ์แบบเจาะลึก จากครูที่เป็นศิษย์ที่ได้รับการถ่ายทอดความรู้เรื่อง กลวิธีและลักษณะพิเศษในการรำแบบละครหลวงฉบับ วังสวนกุหลาบ ผู้เชี่ยวชาญ ครูผู้สอนในวิทยาลัยนาฏศิลป์ ครูผู้สอนนาฏศิลป์ในสถาบันการศึกษาอื่น นักเรียน นักศึกษาเพื่อหาคำตอบถึงเทคนิคกลวิธีต่าง ๆ ในการรำแล้วนำมาสังเคราะห์องค์ความรู้ในการพัฒนาศิลปะการแสดงต่อไป

3. การเก็บรวบรวมข้อมูล ได้แก่ 1) การเก็บข้อมูลจากเอกสาร และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง (Documentary Research) กับเนื้อหาด้านการถ่ายทอด การรำเทคนิคพิเศษจารีตแบบแผน กลวิธีกลวิธีการรำบาทพระเอกละครรำ ของอาจารย์เวณิกา บุญนาค ศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดง พุทธศักราช 2558 เป็นการศึกษาจากเอกสารที่มีการบันทึกเอาไว้ ทั้งที่เป็นภาษาไทย และภาษาต่างประเทศ จากหนังสือชีวประวัติ ตำรา บทความ สารคดี รายงานการวิจัย วิทยานิพนธ์เกี่ยวกับจารีตแบบแผนการรำละคร หนังสือพิมพ์ จดหมายเหตุ อินเทอร์เน็ต 2) การเก็บรวบรวมข้อมูลภาคสนาม (Field Research) ผู้วิจัยได้ใช้วิธีสังเกต สัมภาษณ์ และฝึกการรำเชิงปฏิบัติกร อย่างใกล้ชิด เพื่อจะได้ตรวจสอบข้อมูลที่สมบูรณ์ ตรงกับข้อเท็จจริงมากขึ้น และ 3) การจดบันทึก (Field Note) โดยดำเนินการบันทึกทุกครั้งและใช้เครื่องมือ อุปกรณ์ประกอบการบันทึกข้อมูลช่วยเพิ่มเติมรายละเอียด เช่น กล้องถ่ายรูป กล้องวิดีโอ เทปบันทึกเสียง คอมพิวเตอร์โน้ตบุ๊ก ฯลฯ

4. การวิเคราะห์ข้อมูล ได้แก่ การวิเคราะห์ข้อมูลโดยนำข้อมูลจากการศึกษาเอกสาร แนวคิด ทฤษฎี งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง และข้อมูลที่ได้จากการเก็บข้อมูลภาคสนาม ประกอบการสัมภาษณ์ มาเรียบเรียงผลการศึกษิตตามความมุ่งหมายของการวิจัยที่กำหนดไว้ในเชิงพรรณนาวิเคราะห์ (Descriptive Analysis)

ผลการวิจัย

การวิจัยเรื่องกลวิธีการรำ บาทบาทพระเอกละครรำ ของอาจารย์เวณิกา บุญนาค ศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดง พุทธศักราช 2558 ผู้วิจัยสามารถจำแนกผลการวิจัยได้ ดังนี้

1. ประวัติและผลงานด้านการแสดง ละครนอก ละครใน และละครพันทางของอาจารย์เวณิกา บุญนาค ศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดง พุทธศักราช 2558

ผลการวิจัยพบว่า ประวัติและผลงานด้านการแสดง ละครนอก ละครใน และละครพันทางของอาจารย์เวณิกา บุญนาค ศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดง พุทธศักราช 2558 มีดังนี้

1.1 ประวัติส่วนตัว อาจารย์เวณิกา บุญนาค ปัจจุบันอายุ 75 ปีเกิดเมื่อวันที่ 5 มกราคม พุทธศักราช 2489 ที่ธนบุรี (ปัจจุบันคือเขตธนบุรีกรุงเทพมหานคร) บิดาชื่อนายประสิทธิ์ บุญนาค อดีตข้าราชการบำนาญสำนักพระราชวัง มารดาชื่อนางสาคร บุญนาค (สกุลเดิม มุสิกขันธ์) อดีตข้าราชการบำนาญครูกรุงเทพมหานคร อาจารย์เวณิกา บุญนาคสำเร็จการศึกษาระดับประกาศนียบัตรนาฏศิลป์ชั้นสูงสาขาวิชานาฏศิลป์ไทยละคร (พระ) จากวิทยาลัยนาฏศิลป์และปริญญาศึกษาศาสตรบัณฑิต (ศษ.บ.) จากวิทยาลัยเทคโนโลยีและอาชีวศึกษาเริ่มรับราชการครูที่วิทยาลัยนาฏศิลป์ เมื่อพุทธศักราช 2510 จนเกษียณอายุราชการเมื่อพุทธศักราช 2549 ในตำแหน่งอาจารย์ 3 ระดับ 9 วิทยาลัยนาฏศิลป์ กรมศิลปากร ปัจจุบันดำรงตำแหน่งผู้เชี่ยวชาญนาฏศิลป์ไทย สถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์ กระทรวงวัฒนธรรม

1.2 ประวัติการศึกษา อาจารย์เวณิกา บุญนาค เข้ารับการศึกษาครั้งแรกในระดับชั้นการศึกษาปฐมวัย ที่โรงเรียนอนุบาล สุวรรณวิทย์ เขตธนบุรี จากนั้นได้ศึกษาต่อจนสำเร็จการศึกษาระดับชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 จากโรงเรียนช่างดาครุส คอนแวนต์

และได้เข้าศึกษาที่โรงเรียนนาฏศิลป์หรือวิทยาลัยนาฏศิลป์ในปัจจุบัน จนสำเร็จการศึกษาระดับประกาศนียบัตรนาฏศิลป์ชั้นสูง และได้สอบเข้ารับราชการในวิทยาลัยนาฏศิลป์ ระดับครูตรี จากนั้นได้ศึกษาต่อคณะนาฏศิลป์และดุริยางค์สมทบวิทยาลัยเทคโนโลยี และอาชีวศึกษา จนกระทั่งสำเร็จการศึกษาระดับปริญญาตรีหลักสูตรศึกษาศาสตรบัณฑิต (ศษ.บ)

1.3 การศึกษาด้านศิลปะการแสดง ในวัยเด็กอาจารย์เวณิกา บุญนาค มีความชื่นชอบนาฏศิลป์ไทยอย่างจริงจังมาจากรุ่นคุณยายที่เลี้ยงพาไปดูลิเกแล้วชอบการแสดงลักษณะนั้นมาก ท่านจึงตั้งเป้าหมายต่อไปว่าจะเรียนทางด้านนาฏศิลป์อย่างเดียวเมื่อเข้าเรียนที่โรงเรียนนาฏศิลป์ได้รับการคัดเลือกจากครูผู้ใหญ่ให้ฝึกหัดละครพระ เพราะมีรูปร่างสูงโปร่ง แขน ขายาว ใบหน้ารูปไข่ ลำคอละหง ซึ่งตรงตามลักษณะของละครพระ อาจารย์เริ่มฝึกหัดเบื้องต้นด้วยการทรงตัว ตั้งหลังให้ตรง เปิดปลายคาง ฝึกการนั่งแบบตัวพระ การตัดมือ ตัดแขน ตัดตัว การตอบเข้า ถองสะเอวให้มีความเข้าใจก่อนจากนั้นจึงจะเริ่มฝึกหัดนาฏยศัพท์ การตั้งวง การจับ กระทบเท้า กระทบเสี้ยว เพื่อเป็นการเตรียมความพร้อมในการใช้ส่วนต่าง ๆ ของร่างกายในการปฏิบัติกระบวนท่ารำได้อย่างถูกต้องตามแบบแผนการฝึกหัดเบื้องต้นจะต้องฝึกหัดทุกวันเป็นการทำซ้ำ ๆ เพื่อเป็นการจัดรูปทรงสัดส่วนให้เกิดความงดงามตามมาตรฐานนาฏศิลป์เมื่อฝึกหัดเบื้องต้นได้แล้ว จึงฝึกหัดท่ารำพื้นฐาน เพลงช้า เพลงเร็ว ครูคนที่ให้ความรู้และฝึกหัดพื้นฐานการรำ เพลงช้า เพลงเร็วให้คือครูสะอาด แสงสว่าง ครูศิริพร มหากนก (เป็นครูตัวนางแต่มีความรู้ในท่ารำของตัวพระ) และครูนิยา จามรมาน ซึ่งเป็นครูจากกองการสังคีตกรมศิลปากร อาจารย์เวณิกา บุญนาค เป็นศิลปินผู้หนึ่งที่มีพรสวรรค์ทางด้านการแสดงละครอย่างแท้จริงจากการสั่งสมประสบการณ์ทางด้านนาฏศิลป์มาตั้งแต่เยาว์วัยอย่างเป็นระบบเป็นขั้นตอน มีความสามารถในการจดจำท่ารำได้เป็นอย่างดี สังเกตและเลียนแบบลีลาท่ารำต่าง ๆ จากครูผู้ถ่ายทอดได้อย่างดี และนำมาฝึกฝนตนเองอย่างสม่ำเสมอ สามารถแก้ไขส่วนบกพร่องของตนเองให้สวยงามเหมาะสมกับสัดส่วนของตนเองได้ สามารถใช้อวัยวะส่วนต่าง ๆ ของร่างกายในการปฏิบัติท่ารำและการเคลื่อนไหวร่างกายได้ตามมาตรฐานและสามารถเลือกใช้วิธีการที่เหมาะสมกับละครแต่ละประเภทรวมทั้งการแสดงออกทางสีหน้าและแววตาในการถ่ายทอดอารมณ์ของละครตอนนั้น ๆ หมั่นฝึกซ้อมการแสดงอารมณ์ โดยวิธีการฝึกซ้อมคือต้องคิดว่าตัวเองเป็นตัวละครตัวนั้นจริง ๆ เวลาฝึกซ้อมก็จะซ้อมอย่างจริงจังเหมือนเวลาแสดง เมื่อถึงเวลาแสดงจึงสามารถแสดงออกมาได้โดยอัตโนมัติด้วยความมั่นใจ อาจารย์เวณิกา ฝึกฝนตัวเองด้วยวิธีนี้ในการแสดงทุกครั้งทำให้เกิดความชำนาญในการแสดง สามารถสวมบทบาทพระเอกละครรำได้ทุกประเภท เป็นที่ยอมรับของครูผู้ใหญ่หรือผู้เชี่ยวชาญคัดเลือกให้แสดงละครเป็นตัวเอกอยู่เป็นประจำ แสดงทั้งในประเทศและต่างประเทศทั้งละครแบบดั้งเดิมและละครที่ปรับปรุงขึ้นใหม่เป็นจำนวนมากหลายเรื่องและหลายตอนด้วยกันและแสดงตอนละหลาย ๆ ครั้ง หรือหลาย ๆ รอบจนเกิดทักษะความชำนาญสามารถพูดได้ว่า “ถ้าจะจัดแสดงละครเรื่องนี้ตอนนี้ก็ต้องให้ อาจารย์เวณิกา บุญนาค เป็นผู้แสดงเท่านั้น” จึงทำให้มีประสบการณ์ทางด้านการแสดง จนสามารถพัฒนากลวิธีการรำเป็นลักษณะเฉพาะของตนเอง

2. กลวิธีการรับบทบาทพระเอกละครนอก ละครใน และละครพันทางของอาจารย์เวณิกา บุญนาค ศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดง พุทธศักราช 2558

ผลการวิจัยพบว่า อาจารย์เวณิกา บุญนาค นาฏศิลป์ผู้ที่มีศิลปะทางด้านการละครและการฟ้อนรำจะต้องเป็นผู้ที่ได้รับการฝึกฝนทางด้านนาฏศิลป์ขั้นพื้นฐานมาเป็นอย่างดี โดยจากการเรียนรู้และเลียนแบบครูผู้สอนจนเกิดทักษะสามารถนำมาประยุกต์เป็นลักษณะเฉพาะของตนเอง นอกจากนั้นยังต้องเป็นผู้ที่สั่งสมประสบการณ์จากการแสดง รู้จักเลือกจัดกระบวนท่าให้เหมาะสมกับการแสดงละครแต่ละประเภทและสามารถถ่ายทอดประสบการณ์ต่าง ๆ ไปสู่บุคคลได้ จากการศึกษากระบวนท่ารำของอาจารย์เวณิกา บุญนาค ในด้านการแสดงมีกลวิธีการรำเฉพาะ ผู้วิจัยได้ศึกษาโดยจำแนกตามประเภทของละครรำ ดังนี้

- 1) กลวิธีการรับบทบาทพระเอกละครนอก เรื่อง พระอภัยมณี ตอนตรวจพล
- 2) กลวิธีการรับบทบาทพระเอกละครใน เรื่อง อิเหนา (ลงสวนโชน)
- 3) กลวิธีการรับบทบาทพระเอกละครพันทาง เรื่อง พระลอ ตอน ลงสวน

จากการศึกษากระบวนการทำรำในการสวมบทบาทพระเอกละครรำทั้ง 3 ประเภท ของอาจารย์เวณิกา บุนนาค แสดงให้เห็นถึง ภูมิรู้ และทักษะในขั้นสูงอันเกิดจากการเรียนรู้ ผึกฝนตนเอง ตลอดจนการสั่งสมประสบการณ์ พัฒนาเป็นความสามารถเฉพาะตัว ในการจัดกระทำส่วนต่าง ๆ ของร่างกายตั้งแต่ศีรษะจรดเท้า ให้มีความเหมาะสมกับสัดส่วนร่างกายของตนเองเกิดเป็นกลวิธีเฉพาะ โดยผู้วิจัยได้นำทฤษฎีการเคลื่อนไหว มาใช้ในการศึกษา ท่าทาง และการสื่อสารอารมณ์ ซึ่งเป็นการเคลื่อนไหวโดยใช้ส่วนต่าง ๆ ของร่างกาย แสดงอารมณ์ความรู้สึกของตัวละครส่งไปถึงผู้ชมทำให้ผู้ชมเกิดความเข้าใจ ว่าตัวละครในขณะนั้นมีความรู้สึกอย่างไร นอกจากนี้ ผู้วิจัยได้นำทฤษฎีสุนทรียศาสตร์มาใช้วิเคราะห์ความงามของการรำในบทบาทพระเอกละครนอก ละครใน และละคร พันทาง ที่มีความแตกต่างกันในการแสดง และยังมีลักษณะเฉพาะซึ่งเกิดจากตัวบุคคลที่ได้รับการถ่ายทอดมาอย่างเป็นระบบ ผสมผสาน กับความสามารถในการจัดวางตำแหน่งของร่างกายส่วนต่าง ๆ ได้อย่างเหมาะสม เกิดเป็นลักษณะพิเศษเฉพาะตัวที่มีความงดงาม ตามจารีตนาฏศิลป์ไทย สามารถสรุปและจำแนกตามสัดส่วนเพื่อเป็นแนวทางในการพัฒนาศิลปะการแสดงได้ ดังนี้

2.1 ลักษณะการใช้สายตาในการแสดงละครนอก เรื่องพระอภัยมณี สายตาจะมองตามมือที่เคลื่อนไหว มีการใช้หน้า เคลื่อนไหวไปในทิศทางเดียวกับมือ และเปิดปลายคางตลอดเวลา

ภาพที่ 1 การแสดงละครนอก เรื่องพระอภัยมณี (ที่มา: อาจารย์เวณิกา บุนนาค ศิลปินแห่งชาติ 2558)

2.2 ลักษณะการตั้งวง และตำแหน่งการตั้งวงบนของอาจารย์เวณิกาในการแสดงละครใน เรื่องอิเหนา ระดับของปลายนิ้ว จะต่ำกว่าง่ามศีรษะเล็กน้อย และข้อศอกจะบิดออกมาด้านนอกเล็กน้อยเรียกว่า การโก่งศอก

ภาพที่ 2 การแสดงละครใน เรื่องอิเหนา (ที่มา: อาจารย์เวณิกา บุนนาค ศิลปินแห่งชาติ 2558)

2.3 ลักษณะการใช้ขาและเท้าในการแสดงละครพันทาง เรื่อง พระลอ อาจารย์เวณิกาเป็นผู้ที่ใช้เท้าได้เบามากหรือเรียกว่าเป็นคนรำเท้าเบา เป็นลักษณะของการใช้เท้าในการปฏิบัติท่ารำ ที่ทำให้ในส่วนของท่านั้นมีน้ำหนักน้อยหรือเบาสามารถยกหรือปฏิบัติท่าใด ๆ ได้อย่างว่องไวหรือเคลื่อนไหวเท้าได้อย่างว่องไว

ภาพที่ 3 การแสดงละครพันทาง เรื่องพระลอ (ที่มา: อาจารย์เวณิกา บุณนาค ศิลปินแห่งชาติ 2558)

กระบวนท่ารำของอาจารย์เวณิกา บุณนาค มีลักษณะการเคลื่อนไหวร่างกายที่คล่องตัวสอดคล้องกับจังหวะทำนองเพลงและมีการจัดวางตำแหน่งของลำตัวทั้งทำนองและทำนองการเคลื่อนไหวส่วนต่าง ๆ ของร่างกายมีหลายระดับจำแนกออกเป็นส่วนของศีรษะและใบหน้า ส่วนของลำตัวและไหล่ ส่วนของมือและแขน และส่วนของขาและเท้า มีความเหมาะสมกับบุคลิกลักษณะของตัวละครตัวพระในการศึกษาทักษะกระบวนท่ารำของพระอภัยมณี อาจารย์เวณิกายจะใช้การเคลื่อนไหวร่างกายที่ว่องไวกระฉับกระเฉงเน้นการแสดงออกของอารมณ์ตามบทบาท แต่ยังคงยึดกระบวนท่ารำที่สวยงามตามแบบละครในราชสำนักการศึกษาทักษะกระบวนท่ารำของอิเหนา อาจารย์เวณิกายจะใช้ทักษะในการใช้อาวุธ (กริช) ประกอบการร่ายรำอย่างประณีต ศึกษาบทบาทของตัวละครเพื่อความเหมาะสมในการแสดง บุคลิกของตัวละครที่แสดงถึงความเก่งกาจ และการศึกษาทักษะกระบวนท่ารำของพระลอ อาจารย์เวณิกายจะมีการใช้อารมณ์และถ่ายทอดออกมาทางกระบวนท่ารำซึ่งผสมผสานกับดนตรี และบทร้องที่มีความไพเราะอ่อนหวานตามแบบฉบับของละครพันทาง

สรุปผลการวิจัย

การวิจัยเรื่องกลวิธีการรำ บทบาทพระเอกละครรำ ของอาจารย์เวณิกา บุณนาค ศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดง พุทธศักราช 2558 ผู้วิจัยสามารถอภิปรายผลได้ ดังนี้

1. เพื่อศึกษาประวัติและผลงานด้านการแสดง ละครนอก ละครใน และละครพันทางของอาจารย์เวณิกา บุณนาค ศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดง พุทธศักราช 2558 พบว่า ประวัติและผลงานด้านการแสดง ละครนอก ละครใน และละครพันทางของอาจารย์เวณิกา บุณนาค ศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดง พุทธศักราช 2558 ประกอบด้วย 1) ประวัติส่วนตัว อาจารย์เวณิกา บุณนาค ปัจจุบันอายุ 75 ปีเกิดเมื่อวันที่ 5 มกราคม พุทธศักราช 2489 ที่ธนบุรี (ปัจจุบันคือเขตธนบุรีกรุงเทพมหานคร) ปัจจุบันดำรงตำแหน่งผู้เชี่ยวชาญนาฏศิลป์ไทยสถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์ กระทรวงวัฒนธรรม 2) ประวัติการศึกษา อาจารย์เวณิกา บุณนาค เข้ารับการศึกษาครั้งแรกในระดับชั้นการศึกษาปฐมวัย ที่โรงเรียนอนุบาลสุพรรณวิทย เขตธนบุรี จากนั้นได้ศึกษาต่อจนสำเร็จการศึกษาระดับชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 จากโรงเรียนช่างตากูร์ส คอนแวนต์ และได้เข้าศึกษาที่โรงเรียนนาฏศิลป์หรือวิทยาลัยนาฏศิลป์ในปัจจุบัน จนสำเร็จการศึกษาระดับประกาศนียบัตรนาฏศิลป์ชั้นสูง และได้สอบเข้ารับราชการในวิทยาลัยนาฏศิลป์ ระดับครูตรี จากนั้นได้ศึกษาต่อคณะนาฏศิลป์และดุริยางค์สมทบวิทยาลัยเทคโนโลยี และอาชีวศึกษา จนกระทั่งสำเร็จการศึกษาระดับ

ปริญญาตรีหลักสูตรศึกษาศาสตรบัณฑิต (ศษ.บ) 3) การศึกษาด้านศิลปะการแสดง ในวัยเด็กอาจารย์เวณิกา บุญนาค มีความชื่นชอบนาฏศิลป์ไทยอย่างจริงจังมาจาก เมื่อครั้งคุณยายที่เลี้ยงพาไปดูลิเกแล้วชอบการแสดงลักษณะนี้มาก ท่านจึงตั้งเป้าหมายต่อไปว่าจะเรียนทางด้านนาฏศิลป์อย่างเดียวเมื่อเข้าเรียนที่โรงเรียนนาฏศิลป์ได้รับการคัดเลือกจากครูผู้ใหญ่ให้ฝึกหัดละครพระ เพราะมีรูปร่างสูงโปร่ง แขน ขายาว ใบหน้ารูปไข่ ลำคอละหง ซึ่งตรงตามลักษณะของละครพระ อาจารย์เริ่มฝึกหัดเบื้องต้นด้วยการทรงตัว ตั้งหลังให้ตรง เปิดปลายคาง ฝึกการนั่งแบบตัวพระ การดัดมือ ดัดแขน ดัดตัว การตบเข่า ถองสะเอวให้มีความเข้าใจก่อนจากนั้นจึงจะเริ่มฝึกหัดนาฏยศัพท์ การตั้งวง การจับ กระจกเท้า กระจกเสี้ยว เพื่อเป็นการเตรียมความพร้อมในการใช้ส่วนต่าง ๆ ของร่างกาย ในการปฏิบัติกระบวนท่ารำได้อย่างถูกต้องตามแบบแผนการฝึกหัดเบื้องต้นจะต้องฝึกหัดทุกวันเป็นการทำซ้ำ ๆ เพื่อเป็นการจัดรูปทรงสัดส่วนให้เกิดความงดงามตามมาตรฐานนาฏศิลป์เมื่อฝึกหัดเบื้องต้นได้แล้ว จึงฝึกหัดท่ารำพื้นฐาน เพลงช้า เพลงเร็ว ครูคนที่ให้ความรู้และฝึกหัดพื้นฐานการรำเพลง ช้า เพลงเร็วให้คือครูสะอาด แสงสว่าง ครูศิริพร มหากนก (เป็นครูตัวนางแต่มีความรู้ในท่ารำของตัวพระ) เป็นต้น

2. กลวิธีการรับทบทพระเอกละครนอก ละครใน และละครพันทางของอาจารย์เวณิกา บุญนาค ศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดง พุทธศักราช 2558 พบว่า อาจารย์เวณิกา บุญนาค นาฏศิลป์ผู้ที่มีศิลปะทางด้านการละครและการฟ้อนรำจะต้องเป็นผู้ที่ได้รับการฝึกฝนทางด้านนาฏศิลป์ขั้นพื้นฐานมาเป็นอย่างดี โดยจากการเรียนรู้และเลียนแบบครูผู้สอนจนเกิดทักษะสามารถนำมาประยุกต์เป็นลักษณะเฉพาะของตนเอง นอกจากนั้นยังต้องเป็นผู้ที่สั่งสมประสบการณ์จากการแสดง รู้จักเลือกจัดกระบวนท่าให้เหมาะสมกับ การแสดงละครแต่ละประเภทและสามารถถ่ายทอดประสบการณ์ต่าง ๆ ไปสู่บุคคลได้ จากการศึกษากะบวนท่ารำของอาจารย์ เวณิกา บุญนาค ในด้านการแสดงมีกลวิธีการรำเฉพาะ ผู้วิจัยได้ศึกษาโดยจำแนกตามประเภทของละครรำ ได้แก่ 1) กลวิธีการรับทบทพระเอกละครนอก เรื่อง พระอภัยมณี ตอนตรวจพล 2) กลวิธีการรับทบทพระเอกละครใน เรื่อง อิเหนา (ลงสรงโทน) และ 3) กลวิธีการรับทบทพระเอกละครพันทาง เรื่อง พระลอ ตอน ลงสวน

การอภิปรายผล

การวิจัยเรื่องกลวิธีการรำ บทบาทพระเอกละครรำ ของอาจารย์เวณิกา บุญนาค ศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดง พุทธศักราช 2558 ผู้วิจัยสามารถอภิปรายผลได้ ดังนี้

จากการศึกษาการรับทบทพระเอกละครรำประเภทต่าง ๆ ของอาจารย์เวณิกา บุญนาค พบว่า กลวิธีการรำในการแสดงบทพระเอกละครนอกในกระบวนท่ารำที่ทำให้มีความงดงามมาจากลักษณะการรำท่าทำตามบท หรือเรียกว่าการตีบท อันมาจากการเข้าใจในบทบาทที่แสดง และด้วยพรสวรรค์ที่ติดตัวมา สามารถการจดจำบทละครในตอนนั้น ๆ ได้อย่างแม่นยำ ทำให้ถ่ายทอดกระบวนท่ารำ ถูกผ่านการเคลื่อนไหวร่างกายไปตามบทได้อย่างเป็นธรรมชาติ สอดคล้องกับลัดดา ตั้งสุภาชัย (2557, น.55) ที่ได้ศึกษาการสวมบทบาทเกิดจากการตีความบทประกอบการแสดงที่มาจากวรรณกรรมเพื่อถ่ายทอดเป็นศิลปะการแสดงจึงเป็นการยากเป็นอย่างยิ่งที่จะทำให้ผู้แสดงแต่ละคนมีความเข้าใจในวิถีการดำเนินชีวิตของตัวละครที่แตกต่างจากผู้แสดงโดยสิ้นเชิงเพราะตัวละครถูกกำหนดโดยโครงสร้างการประพันธ์เป็นบทบาทที่สมมติขึ้น

กลวิธีการรับทบทพระเอกละครใน ด้วยท่ารำที่มีความละเอียดนุ่มนวล และเป็นผู้มีพื้นฐานในการรำจากได้รับการถ่ายทอดมาอย่างถูกต้องตามจารีตดี ทำให้อาจารย์เวณิกา บุญนาค มีความพิถีพิถันในกระบวนท่ารำ ความงามในการจัดวางองค์ประกอบฉากในท่ายกแขนที่ไต่ระดับ เหมาะสมกับสรีระ มีส่วนโค้งงอของลำแขนที่อยู่องศาที่สมดุลกับสรีระร่างกาย ทำให้เกิดเป็นความงามที่เป็นสุนทรียศาสตร์ของนาฏศิลป์ไทย ที่เชื่อมโยงสัมพันธ์กันในการทำได้อย่างวิจิตร เกิดเป็นสุนทรียะของความงามในท่ารำที่เรียกว่า “ภูมิรำ” สอดคล้องกับทฤษฎีการเคลื่อนไหวที่ขวัญแก้ว ดำรงค์ศิริ (2539, น.43) กล่าวไว้ว่า การเคลื่อนไหวและจังหวะเป็น

กิจกรรมที่ช่วยพัฒนาทักษะด้านร่างกายและจิตใจด้วยปฏิกิริยาตอบสนองต่อเสียงดนตรีเสียงเพลง และจังหวะช้าหรือเร็ว โดยการแสดงท่าทาง หรือการเคลื่อนไหวส่วนต่าง ๆ ของร่างกายได้อย่างอิสระ

กลวิธีการรำบาทพระเอกละครพันทาง พบว่า การสวมบทบาทโดยการใช้นาฏยลักษณ์ที่เป็นแบบเฉพาะของเชื้อชาติที่ทำให้เห็นความแตกต่างกระบวนการรำ พบว่าการสวมตัวเองเข้าไปในตัวละครตัวนั้นจริง ๆ ทำให้อารมณ์ความรู้สึกของตัวละครถูกส่งผ่านออกมาทางการเคลื่อนไหวกระบวนการรำ การส่งพลังอารมณ์ความรู้สึกของตัวละครออกมาทางสายตาที่ได้อย่างกลมกลืน มีสายตาที่เปล่งประกาย เกิดเป็นความงามตามทฤษฎีสุนทรียศาสตร์ อันมีความเกี่ยวข้องกับศิลปะที่ใช้การถ่ายทอดอารมณ์ ความรู้สึก และความคิดจากผู้หนึ่งไปยังอีกผู้หนึ่ง สอดคล้องกับศรีวิไล ดอกจันทร์ (2528, น.128-129) ที่ได้อธิบายว่าความงามเป็นความสัมพันธ์ระหว่างวัตถุกับจิตใจ ความงามอยู่ตามลำพังในวัตถุจึงไม่มีความหมายอะไรความงามจึงมีความเหมาะสมกับความงาม เพราะมีจิตใจรับรู้และชื่นชมมันด้วย แต่การที่เราจะแลเห็นความงามของสิ่งหนึ่งสิ่งใดอย่างเข้าอกเข้าใจนั้นจำเป็นต้องฝึกฝนอบรมกับการชื่นชมคุณค่าของความงามจึงแลเห็นความงามนั้นได้อย่างซาบซึ้ง ตรึงใจ

ความงามของกระบวนการรำเป็นสุนทรียะเกิดจาก เกิดจากรากฐานของการฝึกหัดที่ถูกต้อง ทำให้เกิดความเข้าใจอย่างลึกซึ้ง การสั่งสมภูมิรู้พัฒนาไปสู่การแสดง และกระบวนการรำที่มีความละเอียดในท่ารำทุกท่า เรียกว่าเป็นผู้ที่ทำได้ “วิจิตร” มีการส่งพลังของความเป็นตัวละครผ่านการแสดง ออกทางสีหน้า แววตา การถ่ายทอดอารมณ์ออกมาจากภายในทำให้ผู้ชมสัมผัสได้ถึงความรู้สึกของตัวละคร เกิดเป็นสุนทรียะทางอารมณ์ สอดคล้องกับสิริชัยชาญ พักจำรูญ (2539, น.249-280) ที่ได้อธิบายว่าทางด้านวัฒนธรรมเป็น กระบวนการถ่ายทอด ความเข้าใจ และฝึกปฏิบัติในขณะเดียวกันได้ซึมซับความซาบซึ้งดงาม และรื่นรมย์ โดยบูรณาการผสมผสานด้านปรัชญา ความคิด ความเชื่อ ศิลธรรม และสุนทรียภาพ

ข้อเสนอแนะการวิจัย

1. ข้อเสนอแนะเพื่อการนำไปใช้ ควรนำความรู้ด้านกลวิธีการรำ มาเรียบเรียงเป็นลายลักษณ์อักษรไว้เพื่อการสร้างแบบฝึกที่สามารถนำไปใช้พัฒนาการศึกษาเกี่ยวกับศิลปะการแสดงนาฏศิลป์ไทยต่อไปได้
2. ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัยครั้งต่อไป ควรศึกษากระบวนการแสดงและเทคนิคจากครุฑนาฏศิลป์ท่านอื่น ๆ เพื่อนำมาปรับปรุงในการทำงานวิจัย และสื่อต่าง ๆ ต่อไป

กิตติกรรมประกาศ

งานวิจัยฉบับนี้ สำเร็จสมบูรณ์ได้ด้วยความรู้และความช่วยเหลืออย่างสูงยิ่งจากรองศาสตราจารย์ ดร.อุรารมย์ จันทมาลา และรองศาสตราจารย์ ดร.ปัทมาวดี ชาญสุวรรณ ที่ทำให้ผู้วิจัยได้แนวคิดหัวข้อในการทำวิทยานิพนธ์ ซึ่งเป็นประโยชน์ต่อผู้วิจัย ผู้วิจัยรู้สึกซาบซึ้งและสำนึกในพระคุณของท่านอาจารย์เป็นอย่างยิ่ง จึงขอกราบขอบพระคุณไว้ ณ ที่นี้ และผู้วิจัยขอขอบคุณครอบครัว และกัลยาณมิตรทุกท่านที่ได้ให้ความช่วยเหลือเป็นกำลังใจให้ผู้วิจัยตลอดมา และที่สำคัญขอกราบขอบพระคุณอาจารย์เวณิกา บุนนาค ศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดง พุทธศักราช 2558 และนาฏศิลป์ทุกท่านที่กรุณาให้ข้อมูลอันเป็นองค์ความรู้ที่ดียิ่งแก่ผู้วิจัย ทำให้การวิจัยครั้งนี้สำเร็จลงด้วยดี

เอกสารอ้างอิง

- ขวัญแก้ว ดำรงค์ศิริ. (2539). *การใช้กิจกรรมการเคลื่อนไหวและจังหวะโดยเน้นจุดประสงค์ที่มีต่อความพร้อมทางด้านร่างกายของเด็กปฐมวัย*. (วิทยานิพนธ์ กศ.ม.). กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- จิรศักดิ์ เดชวงศ์ญา. (2539). *หอไตรวัดพระสิงห์*. (รายงานการวิจัย). เชียงใหม่: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
- พรณี ช.เจนจิต. (2528). *จิตวิทยาการเรียนรู้การสอน*. กรุงเทพฯ: เกรทเอดูเคชั่น.

- ภัณฑิรา กอบศิลป์. (2558). *กลวิธีการำเฉพาะของครูเวณิกา บุณนาค.* (วิทยานิพนธ์ ศศ.ม.). กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนสุนันทา.
- ลัดดา ตั้งสุภาชัย. (2557). *จรัสแสงนํ้าม่านสามฝัน พระเอกหรือนางเอก.* จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกเนื่องในโอกาสเกษียณอายุราชการ. ม.ป.ท. : ม.ป.พ.
- ศรีวิไล ดอกจันทร์. (2528). *ทฤษฎีและปฏิบัติการวรรณคดีศึกษา.* เชียงใหม่. ภาควิชามัธยมศึกษา คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- สิริชัยชาญ พักจำรูญ. (2539). *วิวัฒนาการและอนาคตภาพวิทยาลัยนาฏศิลป์ในการพัฒนาศิลปวัฒนธรรม.* (วิทยานิพนธ์ ศ.ด.). กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สุนนมาลย์ นิ่มเนติพันธ์. (2532). *การละครไทย.* กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช.
- สุรพล วิรุฬห์รักษ์. (2553). *นาฏศิลป์รัชกาลที่ 9.* (วิทยานิพนธ์ ศศ.ม.). กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย.
- อรรณณ ขมวัฒนา. (2530). *รำไทยในทศวรรษที่ 2 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์.* กรุงเทพฯ: ม.ป.พ.
- Hewitt Associates. (2004). *Best Employers in Asia Research.*
http://www.asria.org/events/hongkong/june03/index_html/lib/BestEmployersInAsia2003.pdf January 20, 2010.